

ИДЕЕН ПРОЕКТ НА МОДЕЛ ЗА ИЗГРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА МЛАДЕЖКИ СИМФОНИЧНИ ОРКЕСТРИ В БЪЛГАРИЯ

СВЕТЛИНА ТЕРЗИЕВА-АНГЕЛОВА¹

CONCEPTUAL DESIGN OF A MODEL FOR THE CREATION AND DEVELOPMENT OF YOUTH SYMPHONY ORCHESTRAS IN BULGARIA

SVETLINA TERZIEVA-ANGELOVA²

Резюме: Многобройни изследвания доказват, че оркестровите занимания са изключително полезни за академичното, когнитивното, социалното и емоционалното израстване на младите хора. Идеята, че те могат да ревитализират, разширят и обогатят с практически творчески дейности музикалното образование в България, както и да допринесат за социалното включване и трансформация на младежите в риск, ме вдъхнови да изследвам практики и модели на младежки оркестри във Венецуела, Англия и САЩ.

След анализ на събраната информация и творческа интерпретация на опита на английския *Национален план за музикално образование* и на елементи от венецуелската програма

¹ **Светлина Терзиева-Ангелова**, докторант в НБУ, с научен ръководител проф. Елисавета Вълчинова-Чендова, д.н. (e-mail: svetlina2222@gmail.com)

² **Svetlina Terzieva-Angelova**, Ph.D. Student at NBU, Sofia with Research Supervisor Prof. E. Valchinova-Chendova, D.Sc (e-mail: svetlina2222@gmail.com)

El Sistem, предлагам *Идеен проект на Модел за изграждане и развитие на младежки симфонични оркестри в България*, който е практически насочен и може да бъде реализиран.

Новият Закон за предучилищно и училищното образование от 2016 дава възможности той да се внедри в българските общообразователни училища в реални прогнозиранни срокове и учениците да получават пълноценно надграждащо музикално образование чрез въвеждане на групови обучения по музикални инструменти, ансамблови и оркестрови занимания.

Ключови думи: групови обучения на музикални инструменти, младежки оркестри, музикално образование.

Abstract: Numerous studies have shown that orchestral activities are extremely beneficial for the academic, cognitive, social and emotional growth of young people. The idea that these activities can revitalize, expand and enrich the musical education in Bulgaria and contribute to the social inclusion and integration of young people at risk inspired me to explore the practices and models of youth orchestras in Venezuela, England and USA.

After analyzing the collected information on the experience of UK's *National Plan For Music Education* and the elements of the Venezuelan *El Sistema*, I hereby proposed a *Model for the Development and Growth of Youth Symphony Orchestras* in Bulgaria, which is practical and can be efficiently implemented.

The recent Pre-school and School Education Act of 2016 provides opportunities for this Model to be implemented in Bulgarian schools, allowing students to receive comprehensive musical education by introducing group training on musical instruments, ensembles and orchestras.

Keywords: group training on musical instruments, music education, youth orchestras.

Идеята, че чрез оркестрови занимания е възможно да се постигнат социокултурни цели, да се демократизира достъпът до изкуствата, да се осигурят възможности за социално включване на уязвимите деца и младежи, ме вдъхнови да изследвам опита на младежки симфонични оркестри у нас и по света.

След като се запознах с множество научни изследвания, които доказват, че оркестровите занимания са изключително полезни за академичното, когнитивно, социално и емоционално израстване на младите хора и на опита на Венецуела, Англия и САЩ, които чрез програми за младежки оркестри постигат забележителни резултати в приобщаването на младите не само към музикалното изкуство, но и към ценностите на обществото, твърдя, че чрез музикални и оркестрови занимания е възможно да се ревитализира, разшири и обогати с практически творчески дейности музикалното образование в България.

За целта предлагам *Идеен проект на Модел за изграждане и развитие на младежки симфонични оркестри в България*, който предполага въвеждането на методика за групови обучения на еднородни музикални инструменти. Прилагането му ще позволи обучението на голям брой деца в училищна възраст и създаването на условия за появата на множество младежки състави в цялата страна.

Структурата на този модел обединява управленски и образователни институции – Министерство на образованието и науката; Министерство на културата; Регионалните управления на образованието; училищата в системата на началното и средно образование; организации, предоставящи музикални услуги; музикални специалисти-артисти; музикални институции.

В този модел предлагам създаването на отдел за музикално образование в Министерството на образованието и науката, който трябва да осигурява финансови средства, да изработи регламентите, по които се осъществява дейността, да разпределя финансирането, да следи за разработване на помагала, да контролира работата на отделите за музикално образование по места.

Основните цели на тези отдели в областните центрове и общините трябва да са насочени към възможностите всяко дете в на-

чалната степен на образование да изучава музикален инструмент в продължение на поне една година чрез учебни програми за ансамбли за целия клас и да пее редовно в хорове и други ансамбли; да свири в ансамбли и оркестри от най-ранните етапи на своето музикално обучение и да представя пред публика своите постижения в общинските младежки и културни центрове. Както и допълнително професионално развитие на училищните педагози за подобряване на качеството на преподаване на музика в училищата. Допълнителни задачи следва да са: предоставяне на инструменти за наемане или за закупуване и досег до професионални музиканти, оркестри и концертни зали, контактът с които предполага висококачествени музикални преживявания.

Музикалнообразователните отдели трябва да се съсредоточат върху предлагането на програми за надграждащо музикално обучение, включващи пеене, групови обучения по музикални инструменти и оркестрови занимания за предучилищната и училищна възраст – начално и средно образование.

Целите на тези програми трябва да са:

- достъп – осигуряване на достъпни начини за музикални занимания и за напредък, особено за децата с най-малко възможности;
- широчина – подкрепа за занимания с широк спектър от музикални стилове и културни традиции, в допълнение към западната класическа музика;
- покритие – предоставяне на инструментално обучение в разнообразни населени места;
- качество – предоставяне на висококачествени занимания за ангажиране на децата за продължаване на обучението.

Екипите на музикалнообразователните отдели следва да развият партньорства с училищата, да поддържат стратегически преглед на ресурсите (инструменти и учители) и тяхното ефективно разпределение.

Новият Закон за предучилищно и училищното образование от 2016 г. дава възможности в българските общообразователни училища, в училищата с профилирана и разширена подготовка и в специализираните училища по култура децата да получават пъл-

ноценно надграждащо музикално образование чрез въвеждане на групови обучения по музикални инструменти, както и възможности за ансамблови и оркестрови занимания.

След анализ на хорариума, предвиден в Закона, считам, че съществуват възможности за групови обучения по музикални инструменти и оркестрови занимания:

1. В общообразователните училища:

- в *задължителните* часове (раздел А) по предмета Музика, в които се получава общообразователна подготовка от I до X клас (1-2 часа седмично);
- в *избираемите* часове (раздел Б), в които се получава разширената, профилираната и специализираната подготовка – в началния етап на основната степен на образованието (от 2 до 3 часа седмично), в прогимназиалния етап на основната степен (3 часа седмично), в I етап на гимназиалната степен (до 5 часа седмично), а във II етап на гимназиалната степен (до 11 часа седмично);
- във *факултативните* учебни часове (раздел В) от допълнителната подготовка (до 4 часа седмично);
- в часовете за *занимания по интереси* в рамките на целодневната организация на учебния ден (2 часа, предвидени в дневното разписание);
- в дейностите, предназначени за *работа с деца и ученици от уязвими групи*;

2. В училищата с профилирано и разширено изучаване на музика – в рамките на избираемите модули е възможно да се провеждат занимания по ансамбли (в основната степен) и по оркестър (в прогимназиалния етап и средната степен на образованието).

3. В специализираните училища по култура *НУКК* и *НГДЕК* (в рамките на избираемите учебни часове – групови инструментални обучения (в основната и средна образователна степени по струнни инструменти, в прогимназиалния етап на основната степен и в средната степен и по духови).

Обща характеристика на програмите в училищата следва да е обучението на цели класове или по-големи групи от ученици, като за целта се развива специализирана педагогика, включваща екип

от класните преподаватели и музикални специалисти по инструмент.

Следва да се изпробват различни подходи при организацията на учебния процес – в част от проектите целият клас може да остава заедно и учениците да се занимават с вокални и ритмични дейности и да развиват своите координационни умения, които подкрепят тяхното по-широко музикално развитие, а после заедно да получават инструментална подготовка; в другата част класът може да започва заедно с кратки музикални дейности като цяла група, след това да се разделя на три или четири по-малки групи за обучение от 6 до 15 ученици, с индивидуални преподаватели – с осигурен екип от трима специалисти за цял клас до 32 ученика. Заниманията могат да са по един час всяка седмица. Във втория час по музика през същата седмица може да се изучава музикална теория и да се пее. Два пъти седмично по един учебен час, в рамките на *целодневната организация на учебния ден*, могат да се провеждат ансамблови и оркестрови занимания. Във висококачественото цялостно и групово обучение, придобиването на технически и музикални умения следва се комбинира още от самото начало с възможности за успешно изпълнение на музика в ансамбъл или оркестър.

Програмите по групово инструментално обучение следва да включват три елемента: музикални преживявания, инструментални умения и оркестрово обучение. Всяко дете в класовете, включени в програмата трябва да участва в музикалните дейности. Всички програми следва да се предлагат за период от най-малко една година, без да се събират такси от семействата на участващите ученици.

За първата година от обучението програмата за надграждащо музикално образование би следвало да включва всяка седмица уроци по пеене и свирене на еднородни музикални инструменти в големи групи. За начинаещите млади музиканти заниманията могат да включват: разсвирване, ритмични игри, съвместни изпълнения. В следващите класове желаещите могат да продължат с обученията за по-малки групи. За децата във възрастта 1. – 2. и 3. – 6. клас могат да се организират цигулкови, струнни или фанфарни оркестри. Ученици след 5. клас могат да участват в струнни, камер-

ни, духови и перкусионни оркестри. Тези занимания следва да са подготвителни етапи към обучението за свирене в младежки духови и симфонични оркестри. Най-напредналите и даровити ученици могат имат да се подготвят за прием в училищата с разширено и профилирано обучение по музика, музикалните училища и консерваториите, както и за потенциална дейност като бъдещи учители. Изключително важно е програмите да създават възможности за развитие от ранно детство до зряла възраст с цел постигането на пълния цикъл на обучение.

За подкрепа на груповите и оркестрови занимания в училищата следва да се разработят учебни програми, помагала, електронни ресурси, подкрепящи работата на музикалните специалисти-артисти. Трябва да се осигури финансиране за музикални инструменти и програми за обучения на музикалните педагози по групови музикални занимания. Навлизането в колкото се може повече училища, разширяването на следучилищното обучение и преходът от началното към средното училище ще помогнат да се увеличи значително броят на обхванатите в заниманията деца.

За създаването на интерес към тези занимания е много важно да се създаде положителна нагласа както в училищния персонал, така и в родителите и членовете на общността. В програмите, които са обект на това изследване, това се осъществява чрез колкото е възможно по-чести концертни изяви (в рамките на училището, в квартала, на няколко училища от различни квартали), до които родителите и общността имат безплатен достъп. Ефектите от тези концерти са много – както насърчаване и стимулиране на детските изяви, така и запълване на културни липси, заздравяване на обществената тъкан и интеграция на различните общности.

Освен към училищата, отделите могат да предлагат програми за групови обучения и оркестрови занимания в:

- Центровете за личностно развитие и общински младежки домове и културни центрове – *заниманията по интереси, които развиват способностите и компетентностите* се финансират от държавния бюджет и при една добра организация и целенасочени действия, тези средства биха могли да се използват за музикалнообразователни дейности –

обучения по музикални инструменти, организирането на ансамблови и оркестрови занимания.

- Читалищата – в многобройните школи, групи и състави (4 607) за музикално и певческо творчество има условия много бързо да се създадат множество ансамбли и оркестри.
- Професионалните оркестри – музикантите на тези оркестри могат да работят с младежките състави, за да развиват индивидуалните и групови умения на младите музиканти под различна форма – секционни занимания, репетиции и семинари; работни срещи; майсторски класове; занимания с професионални диригенти; съвместни изпълнения със световно изявени солисти; възможности за изпълнения в концертните зали на професионалните оркестри; подкрепа на ръководните екипи на професионалните оркестри; посещения на концерти и други творчески дейности, които подпомагат тяхното развитие. Освен да развиват собствени младежки състави, професионалните оркестри могат да си партнират с отделите за музикално образование, както и директно с учебните заведения, като влязат в часовете, подпомагат учителите по музика с инструментални обучения за целия клас; като провеждат семинари, демонстрации, майсторски класове, композиционни проекти; като водят ансамбли и ученически практики.
- Музикалните училища и висшите учебни заведения също могат да развиват програми за оркестрови и групови обучения по музикални инструменти.

Изключително е важно в този етап да се направи връзка с:

- научната общност: за провеждане на изследвания (за влиянието, което оказват музикалните занимания върху развитието на децата и училищната общност); за разработването на учебни програми и репертоар за тази възрастова група;
- музикалните академии: за провеждане на образователни обучения – уъркшоп, семинари, курсове за музикалните педагози за групови занимания; обучения за получаване на педагогическа правоспособност на музикални специалисти, които ще влизат в часовете по музика за груповите

- занимания;
- музикалните институти: за осигуряване на подходящи за всяка образователна степен училищни и образователни концерти, съобразени с учебната програма, груповите занимания и интересите на децата; за привличане на музикални специалисти от музикалните институти като преподаватели по инструменти в училищата;
 - специалисти по информационни и ПР кампании, които да комуникират с родителите и обществото ползите от обучението по музика, целите и постиженията на музикалните програми в училищата;
 - специалисти по информационни технологии за изработване на сайт и електронна банка с ресурси за музикалните педагози, децата и родителите – музикални произведения, аранжimenti, помагала, тюториали, видеа и др.;
 - да се осигурят музикални инструменти и пособия; да се организират курсове, които да подготвят майстори (може и сред родителите), които да могат да поправят музикални инструменти;
 - да се осигурят помещения за музикални занимания с подходящите столове, пултове, пиано и др.; шкафчета за съхранение на музикалните инструменти.

Общите предизвикателства, които стоят пред програмите за оркестрови занимания, са: осигуряване на помещенията, нужни за дейността; предоставяне на възможности за децата, напускащи началното училище, за да продължат своите занимания; разширяване на партньорството с нови училища и привличането на все повече деца; развиване на по-голяма синергия с други организации, предоставящи музикално обучение; подпомагане на развитието на работна сила и изграждане на капацитет в училищата; увеличаване на ангажираността на родителите и общността.

Администрацията на тези програми трябва да премине обучение, в което да се запознае с целите, спецификата на тяхното осъществяване и изискванията към воденето на документация и отчитането на резултатите.

Финансирането на тези програми може да се осъществи както

със средства на Министерство на образованието и науката, на Министерство на културата, на Министерство на труда и социалната политика, така и със средства от европейски фондове и програми, дарения от фондации и частни лица.

Съществен фактор за успеха на програмите ще е тяхната адаптивност спрямо местните особености – в зависимост от обстоятелствата, акцентът може да е върху личните ползи от музикалните занимания или върху постигането на социални резултати, чрез осъществяването на музикални постижения.

Програмите, изпълняващи социални цели, е необходимо да се фокусират върху областите с бедност и ниска ангажираност; да съгласуват и интегрират дейностите си с работата на отделите за музикално обучение; да включват професионални музиканти, ансамбли и оркестри в заниманията с децата. Ангажирането на семействата може да бъде особено важно за програми с участници, които са от социални общности, ценящи високо семейните отношения. За тях поддържането на контакти с родителите помага за насърчаване на ангажираността на учениците, положителното поведение и по-силните академични постижения.

Участието в групи, оркестри и ансамбли, и пеене в хорове може да представлява важна част от социалния и културен живот на училищата и тези дейности могат да допринесат за живота на общностите, на които училищата служат.

В прехода от дете към възрастен младите хора преживяват интензивни промени (физически, емоционални и когнитивни). В този период се увеличават броя на дейностите извън училище и извън дома и количеството на времето, в което не са контролирани от родителите си. През този важен период е необходимо подрастващите да се включат в безопасни и ангажиращи дейности, които формират здравословно поведение, подобряват нагласите и поведението в училището, предлагат обучение за придобиването на нови умения, съдействат за подобряване самочувствието и предлагат сигурност. Музикалното творчество въодушевява и мотивира децата да подобряват своите умения, постижения и шансове за живот; семействата да подобряват тяхното благосъстояние; обитаващите квартали в риск – да подобряват сближаването и взаимното уважение.

Оркестровото музикално обучение има способността да развива активни, устойчиви и сплотени групи от хора и да провокира социални ефекти като възстановяването на тъканта на обществото в рамките на забележително кратко време. Което от своя страна дава възможност на хората наоколо да наблюдават ползите и благоприятните ефекти от съвместното практикуване на музика, и с течение на времето, да започнат да го смятат за основна необходимост и за основно човешко право.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ (REFERENCES):

- ГЮРОВА, Вяра, 2017. Образованието, учениците и учителите на 21. век. *Годишник на Софийския университет. Факултет по педагогика. Книга педагогика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Том 110, с. 5-37. ISSN 2367-4644. [GYUROVA, Viara, 2017. *Obrazovaniето, uchenitsite i uchitelite na 21. vek. Godishnik na Sofiyskia universitet. Fakultet po pedagogika. Kniga pedagogika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Tom 110, s. 5-37. ISSN 2367-4644.
- Закон за предучилищното и училищното образование, 2015а. Обн., ДВ, бр. 79 от 13.10.2015 г. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Zakon za preduchilishtnoto i uchilishtnoto obrazovanie, 2015a. Obn., DV, br. 79 ot 13.10.2015 g. Ministerstvo na obrazovaniето i naukata [online]. [pregledan 12 avgust 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>
- КОЛОВСКА, Цветанка, 2016. Учебните програми по музика в контекста на новата идея в образованието. В: *Новата идея в образованието: Юбилейна научна конференция с международно участие, Бургас, 20-21 септември 2016 г.* : Т. 2. Бургас: Бургаски свободен университет, с. 266-270. ISBN 978-619-712-628-0. [KOLOVSKA, Tsvetanka, 2016. *Uchebnite programi po muzika v konteksta na novata ideya v obrazovaniето. V: Novata ideya v obrazovaniето: Yubileyna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie, Burgas, 20-21 septemvri 2016 g.* : Т. 2. Бургас: Бургаски свободен университет, с. 266-270. ISBN 978-619-712-628-0.
- Наредба № 3 от 18 февруари 2008 г. за нормите за преподавателска работа и реда за определяне на числеността на персонала в системата на народната просвета, 2008а. Обн. ДВ. бр. 27 от 11 Март 2008.

- Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 3 от 18 февруари 2008 г. за normite za prepodavatel'ska rabota i reda za opredelyane na chislenostta na personala v sistemata na narodnata prosveta. 2008a. Obn. DV, br. 27 от 11 Mart 2008. *Ministerstvo na obrazovaniето и науката* [online]. [прегледан 12 август 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 7 от 29 декември 2000 г. за определяне броя на паралелките и групите и броя на учениците и на децата в паралелките и в групите на училищата, детските градини обслужващите звена, 2000. Обн. ДВ, бр. 4 от 12 Януари 2001 г. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 7 от 29 dekemvri 2000 g. za opredelyane broya na paralelките і групите і broya na uchenitsite і na detsata v paralelките і v grupite na uchilishtata, detskite gradini obsluzhvashtite zvена, 2000. Obn. DV, br. 4 от 12 Yanuari 2001 g. *Ministerstvo na obrazovaniето і науката* [online]. [прегледан 12 август 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 4 за учебния план от 30.11.2015 г., 2015б. Обн. ДВ, бр. 94 от 4.12.2015. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 4 за uchebnia plan от 30.11.2015 г., 2015b. Obn. DV, br. 94 от 4.12.2015. *Ministerstvo na obrazovaniето і науката* [online]. [прегледан 12 август 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 7 от 11.08.2016 г. за профилираната подготовка, 2016б. Обн. ДВ, бр. 67 от 26.08.2016 г. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 7 от 11.08.2016 г. za profilirana podgotovka, 2016b. Obn. DV, br. 67 от 26.08.2016 g. *Ministerstvo na obrazovaniето і науката* [online]. [прегледан 12 август 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 10 от 01.09.2016 г. за организация на дейностите в училищното образование, 2016в. Обн. ДВ, бр. 73 от 16.09.2016 г. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 10 от 01.09.2016 г. za organizatsia na deynostite v uchilishtnoto obrazovanie, 2016c. Obn. DV, br. 73 от 16.09.2016 g. *Ministerstvo na obrazovaniето і науката* [online]. [прегледан 12 август 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 12 от 01.09.2016 г. за статута и професионалното развитие на учителите, директорите и другите педагогически специалисти, 2016д. Обн. ДВ, бр. 75 от 27.09.2016 г. *Министерство на*

- образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 12 от 01.09.2016 г. за statuta i profesionalnoto razvitie na uchitelite, direktorite i drugite pedagogicheski spetsialisti, 2016d. Obn. DV, br. 75 от 27.09.2016 г. *Ministerstvo na obrazovaniето i науката* [online]. [прегледан 12 август 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 13 от 21 септември 2016 г. за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, 2016е. Обн. ДВ, бр. 80 от 11 Октомври 2016 г. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Naredba № 13 от 21 septemvri 2016 г. за grazhdanskoto, zdravnoto, ekologichnoto i interkulturnoto obrazovanie, 2016e. Obn. DV, br. 80 от 11 Oktomvri 2016 г. *Ministerstvo na obrazovaniето i науката* [online]. [pregledan 12 avgust 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- Наредба № 5 от 11.08.2016 г. за условията и реда за финансово подпомагане на проекти по национални програми за младежта, 2016. *Министерство на младежта и спорта* [онлайн]. Обн. ДВ, бр. 68 от 30.08.2016 г. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <http://mpes.government.bg/> [Naredba № 5 от 11.08.2016 г. за usloviyata i reda za finansovo podpomagane na projekti po natsionalni programi za mladezhata, 2016. *Ministerstvo na mladezhata i sporta* [online]. Obn. DV, br. 68 от 30.08.2016 г. [pregledan 12 avgust 2021]. Available on: <http://mpes.government.bg/>]
- Стратегия за образователна интеграция на деца и ученици от етнически-те малцинства (2015-2020), 2016а. *Министерство на образованието и науката* [онлайн]. [прегледан 12 август 2021]. Достъпен на: <https://www.mon.bg/> [Strategia za obrazovatelna integratsia na detsa i uchenitsi ot etnicheskite maltsinstva (2015-2020), 2016a. *Ministerstvo na obrazovaniето i науката* [online]. [pregledan 12 avgust 2021]. Available on: <https://www.mon.bg/>]
- ТЕРЗИЕВА-АНГЕЛОВА, Светлина, 2019. *Младежките симфонични оркестри – световни и национални практики и модели: Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“*. София: Нов български университет. [TERZIEVA-ANGELOVA, Svetlina, 2019. *Mladezhkite simfonichni orchestri – svetovni i natsionalni praktiki i modeli: Disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“*. Sofia: Nov balgarski universitet.]
- ШУШУЛОВА-ПАВЛОВА, Милена, 2015. *Музика и публики. Нови концепции за отвореност*. София: Нов български университет. ISBN 978-954-535858-6. [SHUSHULOVA-PAVLOVA, Milena, 2015. *Musika I publikli. Novi concepicii za otvorenost*. Sofia: NBU. ISBN 978-954-535858-6.]